

³⁰ I. m. 107. o.

³¹ I. m. 112. o.

³² I. m. 124. o.

³³ I. m. 137–138. o.

³⁴ I. m. 138. o. vö. Cassierer: *Leibnitz System*. Marburg, 1902. 213. o

BÍRÓ GYÖNGYI

AZ UNITÁRIUS EGYHÁZI ÉRTELMSÉG KÖNYVTÁRAI A XVI-XVII. SZÁZADI KOLOZSVÁROTT

Tanulmányunkban¹ először áttekintjük annak a három kolozsvári unitárius intézményi könyvtárnak a történetét, amelyet az egyházi értelmiség használhatott a XVI–XVII. században, majd magánkönyvtáraikról szólunk.

Kutatómunkánkat² még nem tekinthetjük befejezettnek, ezért nem foglalkozunk a viszonylag teljességre törekvő könyvtár-rekonstrukciók után megválaszolható kérdésekkel: az unitárius egyházi értelmiség olvasmánykultúrájának jellemzésével, az unitárius tulajdonban volt könyvek és kéziratok³ viszonyával, más kárpát-medencei protestáns egyházi értelmiség könyves műveltségével történő összehasonlításával, az európai művelődés szellemi áramlatainak⁴ megjelenésével.

I. A KOLOZSVÁRI UNITÁRIUS KOLLÉGIUM KÖNYVTÁRAI

A XVI–XVII. században a lelkészi pályára készülő erdélyi unitárius ifjak csak a kolozsvári unitárius kollégiumban kaphattak kollégiumi képzést. Az iskola belső életéről, így a benne folyó oktatásról Gál Kelemen monográfiája⁵ mellett a nemrégiben megjelent és a még megjelenés előtt álló iskolai jegyzőkönyvek⁶ alapján alkothatunk teljesebb képet.

A két kollégiumi könyvtár történetéről viszont nagyon kevés információ áll a rendelkezésünkre. Katalógusa egyiknek sem maradt fenn, ezért állományukat a kollégium tulajdonosi bejegyzése alapján azonosított kötetek segítségével ismerhetnénk meg.

I. 1. A kolozsvári unitárius kollégium első könyvtára

A XVI. században kialakult könyvtár Simén Domokos⁷ állítása szerint három alkalommal (1603, 1655, 1689⁸) „semmisült meg”. A pusztulás mértékéről nem szól - nem is szólhatott, mivel a könyvtár 1689 előtti állományából valószínűleg egy kötetet sem ismert.⁹

„Az iskolának nagy könyvtára volt, rendesen kezelve, amiről azonban az irodalomtörténet ennél többet nem tud” - írja néhány évvel később Jakab Elek, aki az 1596-ban történt könyvtárrenoválásra¹⁰ és egy 1599-ben megvásárolt könyv inventáriumba való beírására utal.¹¹ A „Thesaurus latinae linguae” két kötete mellett Jakab még azokat a könyveket említi meg, amelyeket a kollégium 1665-ben kapott az egyházi tanács határozata szerint Dálnoki Nagy János javaiból.¹²

A már említett Fasciculus-kötetekben találunk némi információt,¹³ de ezek az elszórt adatok sem alkalmasak arra, hogy a könyvtárról bármiféle képet kialakítsunk.¹⁴ Azt a véleményünket mondhatjuk csak el, hogy a nyilvános – pontosabban közösségi használatú – egyházi könyvtár mellett „kézi-könyvtár” jelleggel működhetett.

1693-ban a kollégium könyvtárát a Szent Mihály templomban helyezték el az unitárius egyház könyvtára mellett. Az 1693 előtt és a következő hét évben beszerzett¹⁵ „iskolai” kötetek későbbi sorsa így összekapcsolódott az egyházi könyvtár XVII. század végi állományának történetével – ugyanis ezek a könyvek nem kerültek be a XVIII. század elején kialakított új, második kollégiumi könyvtár állományába.

Valószínűnek tartjuk, hogy a korabeli könyvtári gyakorlatnak megfelelően a két könyvanyagot külön tartották. Néhány év elteltével a könyvek használata során a kollégiumi könyvtár kötetei összekeveredhettek az egyházi könyvtár köteteivel.

I. 2. A kolozsvári unitárius kollégium második könyvtára

A XVIII. század elején a régi kollégiumi könyvtár anyagától teljesen független iskolai könyvtárat kezdtek kialakítani, amelynek alapját Bányai István (1700) könyvadománya¹⁶ jelentette. Jegyzéket készítettek róla, amely azonban nem maradt fenn. Az iskolai jegyzőkönyv akkori vezetője pedig írásbeli ígérete – „Ezek címeit ide írom.” – ellenére nem tüntette fel a kötetek címeit. Ugyanebből az évből származik az egyetlen könyvállományról szóló feljegyzés¹⁷ is, amely a könyvtári gyakorlattal kapcsolatos tényeket közöl. Ezek szerint a könyvtárnak prokurátora, gondnoka volt. A kollégium diákjai közül a seniorok kölcsönözhetnek könyveket, amelyeket a szobájukban tarthattak.

Ennek az igen rövid ideig létező könyvtárnak – 1716-ban az egyházi könyvtárral egy időben szűnt meg – jelenleg egyetlen kötetét sem ismerjük.

Mint láttuk, a kollégiumi könyvtárak állományáról szinte semmit sem tudunk, ezért még fontosabbnak tűnik a kollégium szellemi életével kapcsolatos más „könyves” források tanulmányozása.

I. 3. „Könyves” források

Először olyan, a kollégium tanárai által szerkesztett tankönyveket, illetve a kollégium diákjai által másolt kéziratokat említünk meg, amelyek a kollégium legfelső, ún. akadémiai tagozatán a lelkészi vagy tanítói pályára készülők tanítását-tanulását segíthették.

Enyedi György teológiai tankönyveinek csak a címét ismerjük.¹⁸ A „Tractatus theologicus” című munkájához írt „prolegomenát” Dálnoki Nagy Mihály (1648) és Karátsonfalvi Saláthi Basilius (1653?) másolta le.¹⁹ Később, 1679-ben Jövedécsi András a korabeli teológiai irodalom részletes ismeretéről is tanúságot tevő tankönyvet állított össze.²⁰ Járai János fizikával – vagyis a természetre vonatkozó filozófiai ismeretekkel foglalkozó írása²¹ (1651 és 1654 között) ugyancsak nem maradt ránk.

A kollégium diákjai által másolt kéziratok között Franciscus Burgersdicius logikai művének másolatait találjuk meg.²²

Végezetül egy olyan könyvről szólunk, amely nem az oktatásban, hanem a nevelésben kapott szerepet. Erasmus „De civilitate morum”-ának az asztalnál való illendő magaviseletről írott utasításait olvasták fel²³ a böjti napokon az élelmek kiosztása közben a negyedik asztalnál helyet foglaló novíciusoknak.

A kolozsvári unitárius kollégium elvégzése után a diákok külföldön folytathatták tanulmányaikat.²⁴ A XVI. század utolsó harmadában Padova egyeteme vonzotta őket, amely majd a harmincéves háború miatt az 1620-as–1630-as években játszik ismét jelentős szerepet az unitárius peregrináció történetében. A XVII. század második felétől a hollandiai egyetemeken, valamint az egyházi fennhatóságok ellenőrzése alatt nem álló német illustre gimnasiumokban tanultak.

Hazatérve, különböző életutakat járhattak be. Az egyházban betöltött lelkészi, plébánosi, esetleg püspöki hivatal mellett a kolozsvári unitárius kollégiumban is taníthattak lektorként, rektorként.

Mint az egyház tagjai használhatták annak könyvtárát.

II. A KOLOZSVÁRI UNITÁRIUS EGYHÁZ KÖNYVTÁRA

A kolozsvári unitárius egyház könyvtárának három XVII. századból²⁵ fennmaradt katalógusa²⁶ az 1980-as–1990-es években vált ismertté,²⁷ így állományáról a szakirodalom korábban csak a fennmaradt könyvanyag²⁸ alapján alkotott képet.

A könyvtár keletkezéséről és első nyolcvan–kilencven évről nagyon keveset tudunk. Alapját a Szent Mihály plébániatemplom három korábbi

könyvtárának állománya jelentette. 1934-ben Asztalos Miklós²⁹ a templom akkori könyvtárában „katolikus” és „evangélikus” köteteket talált. Írásában a könyvek későbbi sorsával kapcsolatban annyit jegyez meg, hogy néhányban megtalálható a kolozsvári jezsuita egyetem 1604-es tulajdonosi bejegyzése³⁰, amelyet később áthúztak. Ezekről a kötetekről – amelyeket nem sorol fel – valószínűsíthető, hogy 1604 után is egy ideig (legkésőbb 1716-ig) unitárius tulajdonban voltak.

Munkánk során hat kötetet³¹ azonosítottunk az evangélikus könyvtár állományából. Asztalos Miklós nem ismerhette ezeket, mert 1716 után is az unitárius egyház tulajdonában maradtak.

A korábban már említett és az egyházi könyvtárat is érintő eseményeken (1603, 1655, 1689) kívül 1697-ben még egy tűzvész pusztított Kolozsvárott, amely már a Szent Mihály templomban lévő két könyvtárat – az egyházi mellett az 1693-ban itt elhelyezett kollégiumit – érinthette. A könyvtári állományokat ért lehetséges veszteségekről nem szól a szakirodalom. Ezt két egyszerű ok miatt mi sem tehetjük meg. Az unitárius egyház – latin nyelvű – tulajdonosi bejegyzéseiben ugyanis nem szerepel évszám.³² Írásképek alapján pedig nem tudjuk őket egymástól elkülöníteni.

Ezért is fontosak azok a katalógusok, amelyek unitárius magánszemélyeknek az egyház könyvtárába került köteteiről készültek. Ezek alapján az 1661 és 1678 közötti könyvállomány rekonstrukcióját tudjuk a legbiztosabban elvégezni.

II. 1. A kolozsvári unitárius egyház könyvtára 1661 és 1678 között

Az 1660-as évektől kezdve a plébános segítségével lehetett kölcsönözni. Az egyház megbízásából ő vásárolhatott³³ könyveket a könyvtár számára. Vezetésével készítették el a könyvtár állományának (Szentiványi Márkos Dániel – 1675), illetve az egyház számára adományozott könyveknek az összeírását (Valentin Baumgart – 1661).

A könyvtár kötetait az „Ecclesiae Unitariae Claudiopolitanae” bejegyzés különféle rövidített változatai alapján azonosíthatjuk.³⁴ Ezt a possessor-bejegyzést valószínűleg ebben az időszakban, az 1660-as – 1670-es években kezdték el használni.³⁵

Két alkalommal találkozunk a „Bibliotheca Publica”³⁶ elnevezéssel: egy kölcsönzés kapcsán 1673-ban³⁷ és egy kötet possessor-bejegyzésénél.³⁸ Az elnevezés híven tükrözi a gyakorlatot. A könyvtár olvasója lehetett az unitárius egyház minden tagja: kolozsvári és nem kolozsvári diákok, lektorok, rektorok, egyházi és városi tisztviselők, orvosok.

Két nagy és két „humanista”³⁹ unitárius magánkönyvtár került az egyház könyvtárába ebben az időszakban. Mind a négy esetben a könyvek proveniencia szerinti időleges beosztását figyelhetjük meg.

Árkosi Tegző Benedek és Árkosi Tegző Ferenc könyveinek katalógusát sem a régi, sem az új szakirodalom nem ismerte. Az 1998-ban a kolozsvári

Püspöki Levéltárból előkerült kézirat⁴⁰ segítségével nemcsak egy, az 1675-ből és 1676-ból származó katalógus-sorozatnál korábbi – 1661-es – könyvállományról alkothatunk képet, hanem a katalógust követő kölcsönzési feljegyzések révén a következő két évtized könyvtári gyakorlatáról is. Például az első név szerint ismert olvasók kölcsönzési bejegyzései: „ex libris Arkosinorum” (1670) és „Bibliotheca Clarissimorum Virorum Arkosinorum” arra vallanak, hogy az Árkosi-magángyűjteményből származó köteteket néhány évig még külön kezelték a könyvtár többi kötetétől.

Dálnoki Nagy Lőrinc könyveit⁴¹, amelyet a volt tulajdonos halála után 14 évvel írtak össze, szintén külön helyezték el. A katalógus fejléce – „Series librorum maximam partem Laurentij Dalnochi” – szerint az összeírók tudhatták azt, hogy néhány könyvet már a könyvtár többi kötetei között⁴² találhatnak meg, illetve, hogy nem minden Dálnoki-kötet található meg az egyház könyvtárában.⁴³

Ifj. Adam Franck könyvtárának jegyzéke⁴⁴ 1676-ban – a könyvtár felügyeletével megbízott Pauli Stennarius István halála után két évvel – készült el. Ifj. Adam Franck ugyanis 1660-ban megkezdett peregrinációjáról nem tért vissza, külföldön élt 1716 körül bekövetkezett haláláig.

Jakab Elek 1888-ban már említette, hogy 1678-ban ifj. Joachim Stegmann végrendeletében könyveit az „eklézsiának” hagyta.⁴⁵ 1998-ban az Árkosi-jegyzékkel együtt ismét előkerült az egyházi könyvtárnak adott könyvek katalógusa.

Az 1670-es évek végén az ismert katalógusok alapján a könyvtár állománya minimum 900 kötetes volt. Figyelembe kell venni azonban azt, hogy közel 650 kötet négy magángyűjteményből származott.

II. 2. A kolozsvári unitárius egyház könyvtára 1678 és 1716 között

Ebben az időszakban két alkalommal pusztította tűzvész az egyház könyvtárát: 1689-ben és 1697-ben. Ez utóbbi alkalommal már a kollégium könyvtárának 1693-ban itt elhelyezett kötetei és a Császmái István és Rajner Márton kurátorok⁴⁶ által vásárolt könyvek is megsemmisülhettek.

Mindennek ellenére az azonosított kötetek tanúsága szerint az 1680-as, 1690-es évektől intenzív könyvtárgyarapítási tendencia figyelhető meg. Az 1700-as – 1710-es évekre ez a tendencia csökken.

1716-ban érte az utolsó csapás a könyvtárat, amikor a Szent Mihály templomot át kellett adni a katolikus egyháznak. A könyvanyagot ekkor érintő pusztulás mértékéről eltérő vélemények alakultak ki.

Mártonfi György katolikus püspök a kéziratokat, illetve a reformációt követően megjelent könyveket elégettette. A reformáció előtt megjelent kötetek a katolikus plébánia, illetve a jezsuita kollégium könyvtárába⁴⁷ kerültek.

1998-ban a gyulafehérvári Püspöki Levéltárban bukkant rá Kovács András az 1730-as kolozsvári canonica visitatio kéziratára, amelyben a katolikus plébánia könyvtárának katalógusa is megtalálható. E korabeli forrás segítsé-

gével lehetővé vált, hogy behatároljuk azokat az unitárius tulajdonban volt köteteket, amelyek 1716-ban idekerülhettek.

Mártonfi püspök a könyvek egy részét visszaadta az unitárius egyháznak. Simén Domokos hivatkozásai alapján 170, illetve 270 kötetről⁴⁸, Benczédi Pál⁴⁹ szerint valamivel többről lehetett szó. Lakó Elemérrel értünk egyet, aki szerint „sokkal több nyomtatott könyv maradt”.⁵⁰ Az eddigi possessor-kutatások során ugyanis több mint 700 ilyen kötetrel találkoztunk. A szakirodalom szerint ezek már az unitárius kollégium új, harmadik könyvtárába kerültek, az egyházi könyvtár pedig végleg megszűnt. Ezt a megállapítást azonban némileg módosítanunk kell.

Az 1730-as években még létezett az egyház könyvtára, amelyben a köteteket a „Kolozsvári Unit. Ecclesiájé” magyar nyelvű possessor-bejegyzéssel⁵¹ látták el.⁵² Három alkalommal az 1716 előtti latin nyelvű bejegyzést követi a magyar⁵³, tehát nem a kollégium új könyvtárába került minden visszaadott kötet. Ezt az elgondolást alátámaszthatja Gál Kelemennek az az állítása is, hogy a harmadik kollégiumi könyvtár állományának alapját Várfalvi Pálfi Zsigmond püspök 1737-es könyvtárhagyományozása teremtette meg.⁵⁴ Valamint az, hogy hét magyar nyelvű bejegyzés még Várfalvitól származik.

A kolozsvári unitárius intézményi könyvtárak sorában végül egy kissé különleges könyvtárral, a lengyel unitárius egyház könyvtárával kell megismerkednünk.

III. A KOLOZSVÁRI LENGYEL UNITÁRIUS EGYHÁZ KÖNYVTÁRA

Ha azt mondtuk, hogy az unitárius kollégiumi könyvtárakról nagyon kevés információ áll a rendelkezésünkre, akkor a lengyel unitárius egyház könyvtáráról⁵⁵ szinte semmi.

„Szellemileg igénytelen kézművesek voltak, néhány nem túl magas műveltségű lelkésszel”⁵⁶ – ez a szakirodalom véleménye az 1660-as évek elején Erdélyben letelepedett lengyel unitáriusokról. Keserű Gizella ezt az állítást határozottan megkérdőjelezi. A kolozsvári lengyel unitárius egyház könyvtárának általunk azonosított kötetei is az ő véleményét igazolják.

A jelenleg ismert 30 kötet latin nyelvű tulajdonosi bejegyzésében – „Eccl. Unit. Pol(on). Claud.” – nem szerepel évszám. Kilenc kötet Christoph Zagorski lengyel unitárius lelkész könyvtárából került ide. Róla annyit tudunk, hogy 1700-ban lett a kolozsvári egyház lelkésze, majd később, Erdélyt elhagyva, Poroszországba ment.⁵⁷

A másik ismert lengyel lelkéski könyvtárból, Andreas Lachovius (1668-1691) gyűjteményéből jelenlegi tudásunk szerint egy kötet sem került az egyház könyvtárába.

Miután a kolozsvári unitárius intézményi könyvtárak eseményekben gazdag történetével megismerkedtünk, tanulmányunk tulajdonképpen témájáról, az egyházi értelmiség könyvtárainak szólnunk.

IV. A KOLOZSVÁRI UNITÁRIUS EGYHÁZI ÉRTELMISSÉG KÖNYVTÁRAI

A egyházi értelmiségi magángyűjtemények⁵⁸ legnagyobb része kis könyvtár volt. Egy ilyen könyvtár jegyzéke – Enyedi Péteré (1604) – maradt fenn hagyatéki osztozkodó iratok között.⁵⁹

Egyetlen közepes, tehát 21–100 közötti tételt számláló gyűjtemény jegyzéke sem ismert. Enyedi György püspök könyvtára ilyen lehetett, ha az azonosított kötetek (18) mellett figyelembe vesszük Balázs Mihály⁶⁰ megállapítását, mely szerint Enyedi „hivatkozásából kikövetkeztethetően megvoltak könyvtárában a 16. századi szentháromságtagadó elődök ritkaságnak számító nyomtatványai és kéziratai is”. Valentinus Radecius püspök könyvtárából Dankanits Ádám⁶¹ közel 50 könyvet ismert. Jelenleg 43 kötetéről van tudomásunk. Jövedécsi András plébános 25 kötetes könyvtárából 14-et Jakó Zsigmond⁶² azonosított. Várfalvi Pálfi Zsigmond könyveinek (66 kötet) jelentős többségét peregrinációjáról hozta magával.

A két nagy unitárius és Dálnoki Nagy Lőrinc „humanista” könyvtára⁶³ nem lelkészi könyvtár. Árkosi Tegző Benedek és Dálnoki Lőrinc a kolozsvári unitárius kollégium lektora, Árkosi Ferenc a kolozsszentpéteri iskola rektora volt. Ifj. Adam Franck - mint már említettük - nem tért vissza peregrinációjáról.

Ifj. Joachim Stegmann szász lelkész könyvtára kivételes - a legnagyobb ismert unitárius magánkönyvtár.⁶⁴

Mivel összefoglaló képet legkevésbé a lelkészi magángyűjteményekről⁶⁵ tudunk adni, ezért a következőkben a plébánosi és a püspöki könyvtárakról ejtünk szót.

IV. 1. A kolozsvári unitárius plébánosok könyvtárjai

Johannes Erasmus (1593–1601) és Járai Sámuel (1632–1643) egy-egy könyve ismert.⁶⁶ Adam Franck (1643–1655) könyveit fia, ifj. Adam Franck könyvtárának (1676) kötetei között találjuk meg.⁶⁷ Valentinus Radecius (1622–1632), Járai János (1655–1661), Szentiványi Márkos Dániel (1672–1689) és Várfalvi Pálfi Zsigmond (1720–1737) könyvtáráról mint püspöki könyvtárról szólunk, mivel ők – részben egy időben – mindkét tiszteletet betöltötték.

Négy olyan unitárius plébános könyvtárát ismerjük, akik plébánosi tisztük mellett az unitárius kollégium rektorai is voltak. Göcs Pál (1602–1622) Enyedi György tanítványa volt a kolozsvári unitárius kollégiumban. Majd a padovai artes fakultásra iratkozott be.⁶⁸ Valentin Baumgart (1661–1672) Königsbergben és Leidenben tanult. Majd mint a luklavicei iskola rektora jött Erdélybe.⁶⁹ Jövedécsi András (1689–1710) megreformálta a poétika oktatását. Kolozsvári Dimény Pál (1710–1720) felvette Descartes-t a kollégium tananyagába, a logikai disputációk mellé pedig teológiai disputációkat vezetett be. Valamint 1690-ben elsőként tartott anatómiai bemutatót a kollégium tanárainak és diákjainak.⁷⁰

Mint plébánosok az egyházi könyvtár „kezelői” is voltak. Hat esetben (Erasmus, Göcs, Radecius, Franck, a két Járai) sajnos nem ismerünk a könyvtárral kapcsolatos forrást. Baumgart plébánossá választásának évében az ő felügyelete alatt írták össze a könyvtár első ismert jegyzékét. Majd a következő években tőle kölcsönöztek. Jövedécsi és Kolozsvári Dimény – mielőtt plébános lett – már számos kötetet kölcsönözött a könyvtárból. Az 1716 utáni magyar nyelvű possessor-bejegyzések pedig szinte kivétel nélkül Várfalvi Pálfi Zsigmondtól származnak.

Mint magánszemélyek könyvszerető, könyvgyűjtő emberek voltak. Erre vall többek között, hogy Göcs Pál felvásárolta a néhai Torockai Máté püspök könyvtárának nagy részét annak özvegyétől. Baumgart magával hozta Erdélybe leideni és luklavicei tartózkodása alatt beszerzett könyveit. Jövedécsi a néhai Pauli Stennarius István szász unitárius lelkész könyvtárának jelentős részét szerezte meg. Várfalvi Pálfi közel 60 kötetet vásárolt peregrinációja alatt Oderafrankfurtban, Leidenben, Franekerben, Rotterdamban és Londonban.

IV. 2. A kolozsvári unitárius püspökök könyvtárai

Az unitárius püspökök nem hagyták könyvtáraikat egyházukra. Kivételnek számít Nagysolymosi Koncz Boldizsár (1661–1684), akinek végrendeletét (1683) ismerjük⁷¹, könyveit azonban nem. Várfalvi Pálfi Zsigmond (1724–1737) végrendeletében már a kollégiumnak adományozta könyveit.⁷²

Gál Kelemen a Szentiványi Márkos Dániel által 1668-ban hazahozott Servét-kötettel kapcsolatban jegyzi meg, hogy azt az egymást követő püspökök személyes őrizetére bízta.⁷³ Később egy 1726-os könyvbejegyzés⁷⁴ tesz említést arról a szándékról, hogy egy könyv püspökről püspökre szálljon.

A szakirodalom három püspök - Enyedi György (1592–1597), Toroczka Máté (1601–1616) és Szentiványi Márkos Dániel (1684–1689) - könyvtárának szentelt nagyobb figyelmet.⁷⁵ A Bibliotheca Dissidentiumban⁷⁶ felsorolt Enyedi-köteteket újabb könyvekkel gyarapíthattuk. Balázs Mihály⁷⁷ egy Torockai-kötettel egészítette ki a Dankanits Ádám által ismert hét kötetet.⁷⁸ Szentiványi Márkos Dániel⁷⁹ esetében a kolozsvári református kollégiumba került – Sipos Gábor által azonosított – könyvek⁸⁰ mellett az unitárius egyház tulajdonában volt köteteket találtunk. Befejezésül szeretnénk ismét hangsúlyozni, hogy a helyszíni kutatómunka lezárása és a források feltárásának befejezése után kerülhet csak sor a dokumentumanyag teljességre törekvő értelmezésére.

Jegyzetek

¹A tanulmány szerzője a XVI-XVII. századi kolozsvári unitárius olvassmánykultúrával foglalkozik. Könyvtár-rekonstrukciói a *Kárpát-medence koraújkori könyvtárai* című sorozatban jelennek meg.

² Szeretnénk megköszönni mindazok munkáját, akik ismerve és ismeretlenül is segítettek kutatásunk során: Balázs Mihály (Szeged), Dományházi Edit (Szeged), Kovács András (Kolozsvár), Molnár B. Lehel (Kolozsvár), Monok István (Budapest–Szeged), a Román Tudományos Akadémia kolozsvári könyvtárának munkatársai. Valamint a Soros-alapítvány támogatását.

³ *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca.* Compiled by Elemér Lakó. I. Catalogue. II. Indices. Szeged, 1997. (a továbbiakban MsU.)

⁴ Az antitrinitarianizmus különböző áramlatainak megjelenéséhez: Balázs Mihály: *Az erdélyi antitrinitarianizmus az 1560-as évek végén.* Budapest, 1988. (Humanizmus és reformáció 14.)

⁵ Gál Kelemen: *A kolozsvári unitárius kollégium története 1568-1900.* I–II. (Kolozsvár), 1935.

⁶ *Fasciculus Rerum Scholasticarum Collegii Claudiopolitani Unitariorum 1626–1696.* I. Journals of the years 1626-1648. Prepared and arranged by Edit Dományházi, Miklós Latzkovits. Szeged, 1997. (Fontes Rerum Scholasticarum VII/1.) Előkészületben: VII/2. Journals, 1651-1696. VII/3. Leges, miscellanea, indices.

⁷ Simén Domokos: *Az unitáriusok kolozsvári főtanodájának könyvtára.* Keresztény Magvető, 1877. 194–201.

⁸ 1603-ban Giorgio Basta katonái dúlták fel a kollégiumot. 1655-ben és 1689-ben tűzvész pusztított.

⁹ Az egyetlen nagyobb magángyűjtemény, amely Simén szerint 1689 előtt az iskola könyvtárába került, ifj. Joachim Stegmanné volt. - i. m. 196. - Azonban ezt az állítást meg kell cáfolnunk, a fennmaradt Stegmann-kötetekben ugyanis nem a kollégium, hanem az egyház könyvtárának tulajdonosi bejegyzését találjuk meg. Abban az esetben pedig, ha elfogadjuk Simén háromszori „megsemmisülésről” szóló kijelentését, elsősorban az 1689 és 1693 közötti négy év alatt(!) beszerzett könyveket ismerhette.

¹⁰ 1596. május 3-án „az iskola könyvtára felett a héjazatot megigazították...” - Jakab Elek: *Kolozsvár története.* Második kötet. Bp., 1888. 335.

¹¹ „(1599.) jun. 9. az iskola számára vettek egy könyvet Thesaurus latinae linguae, két kötetben... Oldalvást az volt a számadásba írva: az Inventariumba beigtatandó.” - Jakab i. m. 335–336.

¹² Jakab i. m. 810.

Dálnoki Nagy János 1639-ben a kolozsvári unitárius kollégium lektora, 1640 és 1648 között torockói, 1648-tól haláláig (1654) kolozsvári lelkész. - Gál II. 520.

¹³ Egy 1684-ből származó állományfeljegyzés („Insuper habet coetus unum Calepinum, unum Enyedinum et unum mirabile opus, cui Nomen Barkaja, item Psalterium Ungaricum, Terentium Christianum, Biblia Latina in folio, Arithmetica oblongam in duodecimo, Calepinum item unum in tribus voluminibus.” Fasc. II.) mellett néhány könyvadományt jegyeztek fel: 1638-ban Ötvös Benedek egy hétnyelvű Calepinus-szótárt (Fasc. I. 154.), 1644-ben Hosszú Tamás felesége Enyedi György könyvét (Fasc. I. 247.), 1684-ben Thoroczka Mihály Arisztotelész-köteteket (Fasc. II.), 1689-ben Solymosi Mihály három könyvet: „Testamentum Hungaricum optimum, Terentius Christianus, Comenius” (Fasc. II. 455.) ajándékozott a kollégiumnak.

¹⁴ Nem fogadhatjuk el Balázs Mihály kijelentését - „Az 1626-tól kezdve vezetett... Fasciculusok is arról tanúskodnak, hogy a XVII. század végére... igen jelentékeny, friss, korszerű művekkel gazdagon felszerelt könyvtárral rendelkezett a kollégium.” - Balázs Mihály: *A kolozsvári unitárius kollégium könyvtáráról.* Vigília, 1990. 851.

¹⁵ Egy ilyen kötetéről tudunk: *Biblia utriusque Testamenti...* (Genevae), 1556/1557, excudebat Robertus Stephanus, in fol. - Jelzete: Román Tudományos Akadémia kolozsvári könyvtára (a továbbiakban: Akadémiai Kvt.), U 60288. 1697-ben került a kollégium tulajdonába az alábbi bejegyzés szerint: „Coetui Hung. Scholae Unit. Claud. obtulit pia matrona Domina vidua p. m. Johannis Szörös junioris 1697. 3. Julii”. Korábbi tulajdonosai Everardus Spangeberg és Valentinus Radecius voltak.

¹⁶ Fasc. III. 72. (Unitárius Püspökség könyvtára, Kolozsvár) - Simén 197–198.; Gál II. 188.

¹⁷ Fasc. III. 74. (uo.) Idézi: Gál II. 188. Megjelent: *Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*. Jakó Zsigmond anyaggyűjtésének felhasználásával sajtó alá rendezte: Monok István–Németh Noémi–Tonk Sándor. Szeged, 1991. /Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez (a továbbiakban Adattár) 16/2./ 47.

¹⁸ „Tractatus theologicus” és „Symboli apostolici fons et origo”. - Kénoși Tözsér János: *De typographiis et typographis unitariorum in Transylvania*. Bibliotheca scriptorum Transylvano-unitariorum. Compiled by Ferenc Földesi. Szeged, 1991. (Adattár 32.) 89.

¹⁹ „Prolegomena elucidationi tractatus Theologici a Clarissimo viro Geor[gi]o Enyedino concinnati praemissa” - MsU. 32/F.

²⁰ „Expositio locorum quorundam Scripturae Sacrae controversorum juxta Hebraicum textum...” - MsU. 29.

²¹ Gál II. 526.

²² 1678-ből Thoroczkay István (MsU. 31/A), 1685-ből Désfalvi Veres Tamás (MsU. 37/B) kézírata ismert.

²³ Dományházi Edit: Erasmus Kolozsvárt. In: *Művelődési törekvések a korai újkorban*. Tanulmányok Keserő Bálint tiszteletére. Szerk.: Balázs Mihály–Font Zsuzsa–Keserő Gizella–Ötvös Péter. Szeged, 1997. (Adattár 35.) 65–75.

²⁴ Szabó Miklós–Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged, 1992. (Fontes Rerum Scholasticarum IV.)

²⁵ „Az új plebanus (Hunyadi Demeter) kérésére 1579. sept. 13. a száz-férfiak meghatározták, hogy négy magyar és négy szász választott polgár készítsen leltárt, abba írják bele az egyház minden vagyonát, a könyveket is, a miket a két nemzet predikáló székébe szereztek, kérjék elé, ha van róla leltár, s azzal együtt, ha nincs, vegyék számba most...” - sajnos egyik leltár sem maradt fenn. Breyber László és Petessy Gyárfás egyházfiak 1579. évi számadásukban pedig „öt öreg hártýára írott könyv” mellett csak „egy öreg deák bibliát” sorolnak fel. - Jakab i. m. 277–278.

²⁶ 1., Árkosi Tegző Benedek és Árkosi Tegző Ferenc könyveinek jegyzéke (1661) - Kiadatlan. Mai lelőhelye: Unitárius Egyház Levéltára (Kolozsvár), jelzete: Fasc. XIV. No. 2. 2., Egy 1675-ből és 1676-ből származó katalógus-sorozat, amelyet 1677 és 1689 közötti kölcsönzési feljegyzések követnek. Megjelent: Adattár 16/2. 29-47. 3., ifj. Joachim Stegmann könyveinek katalógusa (1678) - Kiadatlan. Mai lelőhelye: Unitárius Egyház Levéltára (Kolozsvár), jelzete: Fasc. XIV. No. 4.

Meg kell jegyeznünk, hogy az Árkosi- és a Stegmann-jegyzék nem része a csak 11 kötetből álló iskolai jegyzőkönyvsorozatnak.

²⁷ Ifj. Joachim Stegmann könyvjegyzékére egyedül Jakab Elek hivatkozott a következő módon: „Az erdélyi unitárius egyházközönség alapítványlevelei H. csomag 1. sz.” - Jakab i. m. 814.

²⁸ A megmaradt állomány jelentős részét ma a Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Könyvtára őrzi.

²⁹ Asztalos Miklós: A kolozsvári Szent Mihály-templom XVI. századi könyvtára. Könyvtári Szemle, 1934. 41-42.

³⁰ Az Asztalos Miklós által azonosított kötetek közül egy sem található meg a kolozsvári jezsuita egyetem rekonstruált könyvállományában, hiszen az 1930-as évek óta a Szent Mihály plébániatemplom könyvtára nem kutatható. - Jakó Klára: Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója (1579-1604). Szeged, 1991. (Adattár 16/1. Erdélyi könyvesházak I.)

³¹ 1., Luther, Martin

Der siebende Teil der bücher des... Mart. Lutheri... Witembergae, 1554, gedruckt durch Hans Lufft, in fol.

Jelzete: Akadémiai Kvt., U 58298. Valószínűleg a katalógus-sorozat I. részének 45. tételével azonosítható.

2., Koll. I. Irenaeus

Opus... Irenaei episcopi... ex ... opera Des. Erasmi Roterodami... Basileae, 1534, in officina Frobeniana, in fol.

Koll. 2. Bullingerus, Henricus

In... Evangelium secundum Joannem, Commentariorum libri X. per Heinrichum Bullingerum. Accessit operi Praefatio de vera hominis Christiani iustificatione... Tiguri, 1543, apud Frosch[overum], in fol.

Koll. 3. Bucerus, Martinus

Metaphrases et enarrationes perpetuae epistolarum D. Pauli apostoli... Tomus primus. Continens Metaphrasim et enarrationem in Epistolam ad Romanos... per Martinum Bucrum. Argentorati, 1536, per Wendelinum Rihelium, in fol.

Jelzete: Akadémiai Kvt., U 57528-57530. A katalógus-sorozat I. részének 57. tételével azonos.

3., Johannes Chrysostomus

Koll. 1. Secundus tomus Operum divi Joannis Chrysostomi... Basileae, 1547, per Hieronymum Frobenium et Nicolaum Episcopium, in fol.

Koll. 2. Tertius tomus Operum divi Joannis Chrysostomi... Basileae, 1547, per Hieronymum Frobenium et Nicolaum Episcopium, in fol.

Jelzete: Akadémiai Kvt., U 62178.

4., Johannes Chrysostomus

Secundus tomus Operum divi Joannis Chrysostomi... Basileae. 1539, ex officina Hervagiana, in fol.

Jelzete: Akadémiai Kvt., U 63248.

5., Johannes Chrysostomus

Tertius tomus Operum divi Joannis Chrysostomi... Basileae, 1539, ex officina Hervagiana, in fol.

Jelzete: Akadémiai Kvt., U 63248.

6., Johannes Chrysostomus

Quartus tomus Operum divi Joannis Chrysostomi... Basileae, 1539, in fol.

Jelzete: Akadémiai Kvt., U 63248.

³² Egy kivételes esettel találkozunk ebben az időszakban: a 62178-as (Tertius tomus... pendix...) (1676). Valamint később 1714-es évszámú, U 62178 (Tertius tomus... 248 (Secundus tomus...); U 63248 (Tertius tomus...).

³³ Jövedécsi András két kötetet vásárolt egyháza számára: Akadémiai Kvt., U 61751; U 68012.

³⁴ A könyvtárból fennmaradt csonka könyveket is azonosítani tudjuk. A possessor-bejegyzéseket feltüntető címlapjuk hiányzik, ám a legtöbb kötetben - általában a 10. oldalon vagy hasábon - egy, az unitárius egyházra utaló „UE” betűpárt találunk az 1710-es évek elejéig.

³⁵ Megtaláljuk Árkosi Tegző Benedek könyvtárának eddig azonosított köteteiben. 1673-ban Ajtai Lukács kölcsönzésének feljegyzésénél: „ex libris Ecl. Claud. Unitar.” - Fasc. XIV. No. 2. Valamint egy 1680-ból származó tollpróbánál: Akadémiai Kvt., U 62005-62006 (a kolligátum második részének 256. oldalán).

³⁶ A közösségi használatú könyvtárak magyarországi történetéhez: Monok István: „Libri in publica libraria exules scholastici”. Kísérlet egy fejléc értelmezésére, avagy a városi közösségi könyvtárak kialakulásáról Magyarországon. In: Tarnai Andor-émlékkönyv. Szerk.: Kecskeméti Gábor. Bp., 1996. /Historia Litteraria 2./ 181–187.

³⁷ Derzsi Pál kölcsönzésének feljegyzésénél: „ex Publica Bibliotheca Ecclesiae Claud.” - Fasc. XIV. No. 2.

³⁸ A „Systema materiae medicae” c. kötet possessor-bejegyzése: „Liber Bibliothecae Publicae Unitar.” - Jelzete: Akadémiai Kvt., U 62323.

³⁹ Farkas Gábor a kárpát-medencei polgári könyvtárak négy alaptípusát különbözteti meg: 1. kis, azaz max. 20 tételt számláló, - 2. közepes, azaz 21 és 100 közötti tételt számláló, - 3. nagy, azaz 101 és 200 közötti tételt számláló, - 4. humanista, azaz 200 tételt meghaladó magángyűjtemény. (A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai. Magyar Könyvszemle, 1992. 100–121.)

Az Árkosi- 181, a Dálnoki- 122, a Franck- 106 és a Stegmann-jegyzék 275 tételt számlál. Azonban nem található meg ezeken 1 Árkosi-, 87 Dálnoki-, 6 Franck- és 12 Stegmann-kötet.

⁴⁰ Molnár Lehel levéltárosnak kell köszönetet mondanunk, aki mind az Árkosi-, mind a Stegmann-jegyzék publikálását átengedte.

⁴¹ Adattár 16/2. 34-37.

⁴² Egy kötetet azonosítottunk a katalógus-sorozat I. részében, az „Inventarium librorum”-ban, negyvenöt kötetet a sorozat III. részében, a „Catalogus aliorum librorum”-ban. - Adattár 16/2. 29-34., 37-41.

⁴³ Negyvenegy olyan kötetet azonosítottunk, amely nem található meg a katalógus-sorozatban.

⁴⁴ Adattár 16/2. 41-44.

⁴⁵ Simén Domokos - mint megjegyeztük - tévesen az iskolai könyvtárnak adományozott könyvekről beszélt. - i. m. 196. Gál Kelemen megfogalmazásából nem derül ki, hogy melyik - az egyházi vagy a kollégiumi - könyvtárról van szó. - i. m. II. 187.

⁴⁶ Simén két tételt idéz. - i. m. 196.

⁴⁷ Jelen pillanatban csak olyan köteteket ismerünk, amelyek a XVII–XVIII. században unitárius magánszemélyektől kerültek a kolozsmonostori jezsuita rendház, illetve a kolozsvári jezsuita kollégium tulajdonába.

⁴⁸ „Egy néhányat szemszúrásból, némelyek szerint 270, mások szerint 170 darabot... az unitáriusoknak hagyott.” - Simén i. m. 200. Nem nevezi meg hivatkozásai forrásait.

⁴⁹ Benczédi Pál: A volt kolozsvári unitárius kollégium könyvtárának kéziratáráról. In: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Bukarest/Kolozsvár, 1957. 33–34.

⁵⁰ Lakó Elemér: A Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárának kéziratái a kolozsvári Akadémiai könyvtárban. In: Művelődéstörténeti tanulmányok II. Szerk.: Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Bukarest, 1980. 202.

⁵¹ Jelzeteik: Akadémiai Kvt., U 58480 (1720); U 60498-60499 (1720); U 61963 (1720); U 62197 (1720); U 62208 (1720); U 62345 (1720); U 62516 (1720); U 73334 (1720); Unitárius Püspökség könyvtára (Kolozsvár), 90 (1726); Akadémiai Kvt., U 62207 (1726); U 64205 (172[9]); U 72954 (I. rész) (1732); U 72954 (II. rész) (1732).

Már 1714-ben is találkozunk magyar nyelvű possessor-bejegyzéssel: Akadémiai Kvt., U 61595-61596; U 61748.

⁵² Öt esetben találkozunk latin nyelvű bejegyzéssel: Akadémiai Kvt., U 63120 (1720); U 51546 (1738); U 61439 (1738); U 63248 (Secundus tomus...) (1738); U 63248 (Quartus tomus...) (1738).

⁵³ Jelzeteik: Akadémiai Kvt., U 61963; U 62208; U 73334.

⁵⁴ Fasc. IV. 579–580. (Unitárius Püspökség könyvtára, Kolozsvár) - Gál II. 536.

⁵⁵ Buzogány Áron 1868-ban még hivatkozik arra a jegyzékre, amelyet 1691-ben Augustinovic Pál készített az egyház könyveiről. - Augustinovic Pál életrajza, tekintettel a lengyel unitáriusok történetére. Keresztény Magvető, 1868. 24.

⁵⁶ Keserü Gizella: Andrzej Wissowaty Religio rationalisa és Erdély. In: Adattár 35. 251.

⁵⁷ Gál I. 130.

⁵⁸ Könyvek ma a Román Tudományos Akadémia kolozsvári könyvtárában, ezenkívül a gyulafehérvári Batthyaneumban, a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Tudományos Könyvtárban és a nagyszebeni Brukenthal Múzeumban található meg.

⁵⁹ Jelzete: Kolozsvár város Levéltára, Protocollum 137. - Kiadta: K. Kiss Gyöngy: Könyvek a kolozsvári polgárok XVI–XVIII. századi hagyatékában. Művelődés, 1983. 37. - Idézi a 14. és a 15. tétel kivételével: Jakab i. m. 406. - Bibliográfiai leírása: Magángyűjtemények Magyarországon 1545-1721. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Összeállította: Herner János–Monok István. Szeged, 1983. /Könyvtártörténeti Füzetek III./ 10.

⁶⁰ Balázs Mihály bevezetése Enyedi György válogatott műveihez. Vál.: Balázs Mihály és Káldos János. Bukarest/Kolozsvár, 1997. 16.

⁶¹ Dankanits Ádám: XVI. századi olvasmányok. Bukarest, 1974. 18.

⁶² Jakó Zsigmond: A Román Tudományos Akadémia kolozsvári könyvtárának possessor-jegyzéke (kézirat)

⁶³ Farkas Gábor még Dálnoki Lőrinc nagy könyvtáráról beszélhetett. - i. m. 111.

⁶⁴ Stegmann 275 tételes könyvjegyzékén 12 kötet nem szerepel.

⁶⁵ Magyar unitárius lelkészek: Bogáti Fazekas Miklós, Martinus Fulvus, Bikfalvi Nagy Imre, Enyedi Péter, Szentmártoni Bodó Bálint, Varsolczi M. János, Lisznyai Gyárfás, Samarjai Jó Márton, Makai Nyíró István, Tordai János, Dálnoki Nagy János, Dombai Osvát János (Kolozsszentpéter), Ajtai Mihály, Tsép Bálint

Szász unitárius lelkészek: Georgius Deidrich, Johannes Broser, Pauli Stennarius István, Joannes Schyrmer, ifj. Joachim Stegmann (!)

Lengyel unitárius lelkészek: Andreas Lachovius, Christoph Zagorski

⁶⁶ Erasmus: Alodia Kawecka-Grychowa: Arianskie oficyny wydawnicze Rodeckiego i Sternackiego. Wrocław/Warszawa/Kraków/Gdansk, 1974. 149. - Jelzete: Akadémiai Kvt., U 61617.

Járai Sámuel könyvének jelzete: Akadémiai Kvt., U 63608.

⁶⁷ Adattár 16/2. 41–44.

⁶⁸ 18 kötet

⁶⁹ 19 kötet

⁷⁰ 20 kötet

⁷¹ Jakab i. m. 422-423. - valamint N. Solymosi Koncz Boldizsár unitárius püspök testamentuma 1683. nov. 27-én. Közli: Benczédi Gergely. Keresztény Magvető, 1897. 27–28.

⁷² Már korábban kerülhettek könyvei az egyház könyvtárába: Blaeu „Institutio astronomica” c. művében (Amszterdam, 1668) Pálfi 1698-as leideni bejegyzését az egyházé követi. Jelzete: Akadémiai Kvt., U 61612.

⁷³ Gál II. 403.

⁷⁴ „Ezen könyvet administrálá Cántor Sombori Ferencz Ur által Néhai boldog emlekezetű Defunctus Püspök Almási Mihály Uram Relictája Nemzetes Mátéffi Anna Aszszony T. Püspök Pálfi Sigmond Uram kezére az Legationak [s]enora szerént hogy Püspökről Püspökre perpetuae deveniallyyon. Anno 1726 die 3 Jan. ...”

in: Biblia Sacra vulgatae editionis Sixti Quinti Pont. Max. iussu recognita atque edita. Coloniae Agrippinae, 1630, sumpt. Bernardi Gualtheri et sociorum, in 12. - Unitárius Püspökség könyvtára, (Kolozsvár) - A kötetnek nincs jelzete.

⁷⁵ Néhány kötetet ismerünk a következő püspökök könyvtárából: Csanádi Pál (1632–) 6, Járai János (1661) 6, Bölöni Bedő Pál (1689–1690) 3, Kövendi N. Mihály (1690–1692) 1, Almási Gergely Mihály (1692–1724) 3.

⁷⁶ János Káldos–Mihály Balázs: Ungarlandische Antitrinitarier II. György Enyedi. Baden-Baden & Bouxwiller, 1993. (Bibliotheca Dissidentium XV. Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dixseptième siècles) 151–154.

⁷⁷ Balázs Mihály: Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei. Bp., 1998. (Humanizmus és reformáció 25.) 92.

⁷⁸ Dankanits Ádám: Adatok Torockai Mátéről. In: Acta Historiae Litterarum Hungaricum IX. Szerk.: Csukás István - Horváth Károly. Szeged, 1969. 107–109.

⁷⁹ 16 tétel

⁸⁰ Sipos Gábor: A kolozsvári Református Kollégium könyvtára a XVII. században. Szeged, 1991. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok I.) 52–54.

ÉRTEKEZŐ PRÓZÁNK OZORAY ÉS VERESMARTI KÖZÖTT*

1588 júniusában a dunaföldvári vásárra igyekvő pécsi kereskedők meöhökkenve tapasztalták, hogy tolnai üzletember kollégáik megtagadják tőlük a máskor adott szállást. A tolnaiak református lelkésze, Decsi Gáspár azzal érvelt, hogy:

„Ennek oka ez. Mert az Krisztus örökkévalóságát és istenségét megtagadtátok.” (54)

A pécsiek tényleg a szentháromságtagadó irányzat hívei lévén, elhatározták, hogy tisztázzák helyzetüket. Vitára invitálták Decsi Gáspárt, de az nem mutatott hajlandóságot. Erre Budán, mikor egy alkalommal „ajándékkal az pasához érkeztenek” és kihallgatásra vártak, kapóra jött a ráckevei polgárok betoppanása. Megegyeztek, hogy a keveiek nagytekintélyű papja: Skaricza Máté elmegy Pécsre, és szóba elegyedik a pécsi szentháromságtagadók papjával, Válaszuti Györggyel. Skaricza augusztus végén meg is érkezett Pécsre, és ebédmeghívások, tettyei kirándulások, borozgatások közepette megvitatták a hitvallásbeli eltéréseket. Templomi disputációra is sor került, bár Skaricza nem győzte hangoztatni, hogy ő beszéd helyett inkább az írásbeli eszmecsere híve.

„Írd meg, és éntőlem itt ne kérdezkedjél, hanem az feleleteket küldd utánam. Én is arra megfelelek, és így vigyük elő akaratunkot.” (85.) - Így Skaricza.

Mire Válaszuti:

„Végy papirosat elő, és írd tudományod felől annyit, amennyit akarsz, és azt énnálam hagyván, menj dolgozdra. Én is találok papirosat, melyre az feleletemet írtam, és utánad küldjem” (86)

Afelől is nehéz tárgyalások folytak, hogy miképpen lehetne Skaricza bántatlanságát biztosítani?

„Adassék pecsétetes levele, hogy ha mi rajtam történik, vagy marhám kárára, vagy tisztességem ellen való szó, én is azzal úkot mindenütt foghassam és ott tartóztathassam...György uram most, ittlétemben, énnekem ellenemre ne prédikáljon, hanem írja meg az prédikációt, és feleljen meg reája, utánam azt bocsátván.”(84)

* Válaszuti György, *Pécsi disputa*. A bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Dán Róbert. Sajtó alá rendezte: Németh S. Katalin. Bp. 1981. Akadémiai K. 7931. + műemlékmellékletek (Régi Magyar Prózai Emlékek 5.)